

סנדל : האם הליברליזם סותר את עצמו?

מאת דובי קננגיסר

בפתיחת ספרו "Democracy's Discontent" תוקף סנדל תוקף את הרעיון של השלטון כנייטרלי מבחינה מוסרית - רעיון שנמצא בבסיס התיאוריה הליברלית. ראשית פוסל סנדל את ההגנה הרלטיוויסטית: לא ניתן להגן על הליברליזם, אומר סנדל, באמירה שכל הערכים שווים ולכן לא ניתן להעדיף ערך אחד על אחר, שהרי הליברליזם עצמו דוגל במערך מסוים של ערכים, ואם לא ניתן להגן על ערכים דתיים ומוסריים, לא ניתן גם להגן על ערכים ליברליים.

אם כך, יגיד הקורא, הרי שצריך להגן על ערכי הליברליזם כדי להשיג תועלת כלשהי - ריבוי האושר של בני האנוש. אך אגרגציה שכזו של אושר אנושי עשויה לפעול באופן הפוך בעליל למטרות הליברליזם. אם המטרה היא ריבוי אושר, הרי שאושרם של רבים יכול לבוא גם במחיר סבלם של בודדים - דבר המנוגד לערכים הליברליים של סובלנות וחירות.

קאנט, כך מספר סנדל, תקף את התועלתנות בסוגיה זו ממש. לטענתו, התועלתנות הופכת אנשים מסוימים לאמצעים להשגת אושר עבור אחרים, בעוד שלדעתו בני-האדם עצמם הם הם המטרה, שכבודם הוא ערך עליון ואין לפגוע בו. האדם של קאנט הוא יצור בוחר, חופשי מיצרים ורצונות שנכפו עליו על-ידי גורם חיצוני - יהא זה האל או הטבע או החברה הסובבת אותו. את מטרותיו של האדם בוחר הוא עצמו, והוא בלבד. מכאן מסיק קאנט שאין מקום כלל למדינה לקבוע טוב עליון עבור האדם - וכל אדם צריך לבחור עבור עצמו את הטוב שלו באופן חופשי.

סנדל טוען כי תיאור זה של האדם לוקה בחסר - שהרי כולנו מרגישים מחויבות מוסרית שנכפתה עלינו מתוקף היותנו חלק ממשפחה, קהילה ועם. רק מתי מעט מאיתנו בוחרים במודע לאמץ את קודקס החוקים על-פיו אנו חיים, או לדחות אותו. עבור רובנו המחויבות המוסרית שלנו נכפתה עלינו, אמנם מבלי שנתנגד, אך גם מבלי שנביע הסכמה, ואפילו ברמז. עיקר הביקורת מופנית כלפי הליברלים האגליטריים, הדורשים מן האזרח לסייע לחלשים בחברה שלו, וזאת מבלי שישבירו, בעצם, מדוע העניים הללו הם "שלו" יותר מאשר עניי מדינות אחרות - גם הם, הרי, בני-אדם.

לבסוף פונה סנדל לגרסא האחרונה של הליברליזם - הליברליזם המינימליסטי. גרסא זו טוענת שהנייטרליות של המדינה צריכה לנבוע פשוט ממורכבותה הטבעית של החברה, ומכך שלמדינה אין כלים לפתור בעיות מוסריות מסוימות, ולכן אין טעם למדינה להתערב בהן, ויש להשאירן בידי של כל אדם, כדי שיבחר את העדפותיו המוסריות. המוסר והדת, לפי תפיסה זו, צריכים "להסגר בקופסא" (או בסוגריים, במילותיו שלו), ולהשאר מחוץ לדיון הפוליטי.

ביקורתו של סנדל על גישה זו טוענת שכדי לאפשר את ה"סגירה" הזו של הנושאים המוסריים, למעשה, צריך לקבל את אחת העמדות. קבלתה של העמדה המנוגדת, בהכרח, תדרוש את "פתיחתו" של הנושא והשאררתו בתחום המדינה. כלומר, עמדתו של אדם בשאלה אם עניין כלשהו צריך להשאר בתחום הפרטי או בתחום הציבורי מונעת **בהכרח** מעמדתו בסוגיה המוסרית האמורה, כאשר אלו שמעוניינים לאסור על דבר מה תמיד יהיו בעמדת נחיתות מבחינה זו - אפילו, כפי שמדגים סנדל, כאשר הדבר אותו הם מעוניינים לאסור הוא בפירוש עוול, כמו העבדות.

מעניין לבחון את שתי הדוגמאות שמביא סנדל כדי לתמוך בטענתו. דומני כי מתוך בחינתן נוכל להסיק מסקנות לגבי המרחב בו יכולה ביקורת זו להתקיים.

הדוגמא הראשונה עוסקת בשאלת ההפלות שעדיין מטרידה את ארה"ב כיום. משני צדי המתרחש עומדים "תומכי החיים" - בעיקר נוצרים אדוקים המתנגדים להפלות משיקולים דתיים, ו"תומכי הבחירה" - שטוענים כי לאישה יש זכות לעשות ככל העולה על רוחה בגופה שלה, כולל להפיל את העובר הגדל בו. עיקר הדיון נסוב סביב השאלה האם העובר נחשב יצור חי ונפרד מהאם כבר בשלבים הראשוניים לקיומו, או שמא בשליש הראשון של ההריון (בו מותר על פי חוק לבצע הפלה) מדובר בלא יותר מצביר תאים, שאינו זכאי לזכויות להן זכאי כל אדם. כלומר, השאלה היא האם מדובר ברצח של בן-אנוש, או בהשמדה של דבר-מה שהוא פחות מבן-אנוש.

הדוגמא השנייה עוסקת בשאלת העבדות כפי שעמדה בפני האמריקאים ערב מלחמת האזרחים. מצד אחד עמדו וושינגטון ומדינות הצפון, שהתנגדו לעבדות וראו בה פגיעה בסיסית בזכותם של בני אנוש לחירות, ומן העבר השני עמדו מדינות הדרום שטענו כי זו זכותם המלאה של בעלי העבדים להחזיקם. סטיבן דאגלס טען באותו הזמן שמכיוון שמדובר בנושא שלא ניתן להגיע עליו להסכמה פוליטית, הרי שמוטב "לסגור אותו בקופסא" ולהשאירו להחלטתן של המדינות השונות, במקום לערער על יציבותה של הפדרציה, מה שיוביל למלחמת אחים (ובדיעבד, כמובן, הוא צדק בחיזוי שלו).

השאלה העומדת בפנינו, לכאורה, היא האם יכול צד בויכוח לוותר על עקרון מוסרי רק בעבור יציבות פוליטית? האם יש טעם במדינה שמאפשרת מה שאני כאזרח רואה בו עוול מוסרי חמור ביותר?

אך ראוי להבחין ביחוד מסוים של שתי הדוגמאות אל מול דוגמאות רבות אחרות שקיימות, ולא בכדי לא הביאן סנדל לדיון זה. הרי בשני המקרים אין מדובר על ויכוח באשר לאופי הזכויות הניתנות לאדם, או כיצד יש לאפשר לכל אדם לקבל את הזכויות הללו באופן משמעותי, ולא רק פורמלי. השאלה היסודית בבסיס שתי הדוגמאות היא **למי** צריכות להינתן הזכויות. האם הזכויות צריכות להינתן לשחורים, והאם הן צריכות להינתן לעוברים. חשיבות ההבחנה הזו היא בכך ששאלות אלו הן שאלות "מטא-פוליטיות". למי ניתנות זכויות היסוד שמקנה המדינה היא שאלה שחייבת להישאל ולהיענות לפני שבכלל ניתן לדון בשאלה מהן הזכויות וכיצד יוקנו לאזרחים.

שאלת זכויות השחורים קרעה את ארה"ב במשך למעלה ממאה שנים משום שהיא עומדת בבסיס הדמוקרטיה האמריקאית. לא ניתן להחליט עליה במסגרת כללי המשחק הדמוקרטיים משום שהיא חייבת להיות **חלק** מאותם כללים. כך הוא הדבר גם לגבי עוברים - השאלה למי ניתנות זכויות חייבת להיענות לפני שנקבעות אותן הזכויות. ניסיון לשנות את הכללים לאחר שכבר נקבעו חייב להתקל בהתנגדות של השלטון הקיים - שכן הוא מאיים עליו, ומן הצד השני, מטרתו של המערער על הכללים הקיימים היא להפיל את המשטר הקיים ולעשות רפורמה בכללי המשחק המקובלים.

על כן, הליברליזם המינימליסטי יכול להתקיים היטב, אך המדינה חייבת להגדיר בראש באופן ברור ונהיר לכל את כללי המשחק - ובתוכם - מי שותף למשחק ומי לא. אילו חוקי הכדורגל לא היו קובעים כי רק 11 שחקנים מכל קבוצה יכולים להיות על המגרש בכל עת, ברור מראש שבכל משחק ישרור תוהו ובוהו. כך גם בדמוקרטיה - כאשר צד אחד יכול לפסול כניסתם של שחקנים למשחק הליברלי (כלומר, לטעון שאינם חלק מהציבור הנכלל תחת הכותרת "אדם באשר הוא אדם" - למשל טענת מדינות הדרום לגבי השחורים) או לדרוש את הכללתם של שחקנים חדשים (עוברים), לא ניתן לקיים את המדינה הליברלית, ומן הסתם אין טעם לנסות להכניס את השאלות הבסיסיות כל-כך לעצם קיום המשטר ל"קופסא פרטית" הרחק מהדיון הציבורי. משהוקמה המדינה הליברלית, מי שאינו מקבל את כללי המשחק שלה נמצא בהכרח מחוץ לה, ואינו יכול להחשב שותף למשחק.